ភាគទី ៣

ពី

អាណានិគម

ទៅ

សហភាពសូវៀត

ខ្លួនទាបឲ្យខំតោង ដៃខ្លីឲ្យខំឈោង ទើបយើងលូតលាស់ ។

ពីឆ្នាំ ១៨៦៣ ដែលព្រះបាទនរោត្តម[១] ចុះសន្ធិសញ្ញាទទួលការគាំពារពីបារាំង ដល់ឆ្នាំ ១៨៨៥ ដែលចិនទទួលស្គាល់តាមសន្ធិសញ្ញា តៀន-ឡិន ដល់ការគាំពារបារាំងលើអណ្ណាមនិងតុងកឹង, ព្រះរាជាណាចក្រកម្ពុជា (ឈ្មោះជាផ្លូវការរហូតដល់រជ្ជកាលព្រះមហាក្សត្រិយានី ស៊ីសុវត្ថិ-កុសមៈ) បានរង្គើដោយការបះបោរជាច្រើនៗ ក្នុងពីរឆ្នាំដំបូង (១៨៦៥- ១៨៦៧) នរោត្តមត្រូវប្រឈមមុខទល់នឹងការបះបោរពីរ ៖ មួយដឹកនាំដោយ អាចារ្យស្វា មួយទៀតដោយ ពោកំបោរ[២]ៗ ការបះទី១ បានត្រូវបង្ក្រាបយ៉ាងរហ័សៗ អាចារ្យស្វាបានត្រូវគេសំឡាប់នៅឆ្នាំ ១៨៦៦ៗ ប៉ុន្តែដើម្បីទប់ទល់នឹងពោកំបោរ ដែលប្រកាសថាខ្លួនជាកូនរបស់ អង្គចាន់ទី២, នរោត្តមត្រូវហៅកងទាហានអាណានិគម[៣] មកជួយៗ ដោយមានខ្មែរលើជួយផង ពោកំបោរ បំបះបណ្តាជនដោយចាប់ផ្តើមពីខេត្តក្រចេះៗ តែក្នុងរយៈពីរឆ្នាំប៉ុណ្ណោះ ចលនាពោកំបោរបានមកដល់ក្រុងឧដុង្គៗ នៅឆ្នាំ ១៨៦៧ ពោកំបោរបានត្រូវគេនាំចូលអន្ទាក់មួយ ហើយគេកាត់កនៅខេត្តកំពង់ធំៗ ការបះបោរមួយទៀតដែលធ្វើឡើងស្ទើរតែពេញរជ្ជកាលនៃ នរោត្តម បានត្រូវដឹកនាំដោយប្អូនស្តេចបង្កើត គឺម្ចាស់ ស៊ីវត្ថា[៤]ៗ

ក្រោយពីការស្លាប់នៃពោកំបោរ បារាំងគិតធ្វើការកែទំរង់ដល់របទាសម្ពន្ធរដ្ឋបាលខ្មែរ ដែលបានត្រូវគេវិនិច្ឆ័យថាប្រហែលគ្នានឹងរបៀបព្រៃ[៥]ៗ នៅឆ្នាំ ១៨៨៤ ប្រទេសបារាំងហៅប្រទេសកម្ពុជាឲ្យចូលក្នុង <ផ្សាររួម> ម្យ៉ាងដោយបំបាត់ការយកពន្ធគយរវាងកម្ពុជា កូសាំងស៊ីន និងអណ្ណាមៗ បន្ទាប់ពីការមិនព្រមនៃព្រះបាទនរោត្តម <គូវែនរ័ ហ្សេណេរ៉ាល់> (ចៅហ្វាយទូទៅ) នៃកូសាំងស៊ីន ឈ្មោះ ស៊ាល ថុមសុន, ជាមួយការយល់ព្រមនៃនាយករដ្ឋមន្ត្រីបារាំង ហ្ស៊ុល ហ្វែរី, ឡើងគោកនៅឧដុង្គ ជាមួយទាហានជើងទឹកបារាំង ៤-៥ នាក់, ចូលមកយ៉ាងគំហុកក្នុងព្រះបរមរាជវាំង ហើយ —ចំពុះទុងក្នុងនឹងបំពង់ក— គំរាមព្រះនរោត្តមថានឹងបំបរបង់[៦]ៗ ដោយយ៉ាងនេះ បារាំងបានហែកទាញពីដៃស្តេចខ្មែរនូវសន្ធិសញ្ញាមួយ ដែលធ្វើឲ្យកម្ពុជាក្លាយទៅជាអាណានិគម <តាមផ្លូវហេតុ> នៃប្រទេសបារាំងៗ ក្នុងសន្ធិសញ្ញានេះ នរោត្តម យល់ព្រមទទួលយកទាំងអស់នូវការកែទំរង់រដ្ឋបាល ហិរញ្ញវត្ថុ និងពាណិជ្ជកម្ម ដែលបារាំងយល់ឃើញថាមានប្រយោជន៍ដល់កម្ពុជាៗ ជាពិសេសសន្ធិសញ្ញានេះតំរង់ទៅការលុបបំបាត់ទាសភាព[៧]ៗ

ក្នុងឆ្នាំ ១៨៨៥, ឆ្នាំនៃសន្ធិសញ្ញា តៀន-ឡិន, បានចប់សម័យមួយនៃប្រវត្តិអាណានិគម ដែលគេឲ្យឈ្មោះថា «ពួកឧត្តមនាវី»ៗ ដូចនេះមែន សម័យនោះគឺជារយៈពេលនៃការចូលកាន់កាប់ស្រុកខ្មែរ និងស្រុកយួន តាមសកម្មកិច្ចយោធាសុទ្ធសាធ ដែលដឹកនាំដោយមេទ័ពជើងទឹកៗ ចេញពីការវាយយកគេឯងធ្វើអាណានិគមនេះ (ទាំងនៅអាហ្វ្រិក ទាំងនៅអាស៊ី), នាយទាហានពីរនាក់, ល្យោតី និង ហ្កា ល្យេនី, បានត្រូវគេសំគាល់ជាមេទ័ពយ៉ាងចំណានៗ នៅឆ្នាំ ១៨៨៦ បារាំងដាក់អំណាចស៊ីវិលជំនួសអំណាចទាហាន ដោយតែងតាំង ប៉ូល ប៉ែរ ជា «រ៉េស៊ីដង់ ហ្សេណេរ៉ាល់» (របៀបជាអ្នកមើលខុសត្រូវទូទៅ) នៅអណ្ណាមនិងនៅតុងកឹង ជំនួសលោកឧត្តមសេនីយ ដឺគូស៊ី (កូសាំងស៊ីន មាន គូវែនរ័ ស៊ីវិលហើយ)ៗ ក្រោយ «ការធ្វើឲ្យមានសន្តិភាព» នៃពួកឧត្តមនាវី, សម័យនៃការស្វែងរក ហើយទាញយកកំរៃពីធនធានរ៉ែ និងធនធានកសិកម្មនៃប្រទេសក្រោមអំណាច ក៏ចាប់ផ្តើមឡើងៗ ធនធានដែលគេបានហៅក្នុងសម័យនោះថា «របស់របរអាណានិគម» (denrées coloniales)ៗ ដើម្បីអំពើនេះ បារាំងបានដាក់របទាសម្ពន្ធដែលត្រូវការ ហើយប្រមូលផ្តុំអំណាចទាំងអស់ៗ អាជ្ញាធរយួនជួយកំណកិច្ចការទាំងនេះ ដោយដឹងខ្លួនថានឹងអាចជំនួសបារាំងក្នុងថ្ងៃណាមួយៗ

ក្រឹត្យមួយចុះថ្ងៃ ១១ វិច្ឆិកា ១៨៨៧ បង្កើត «សហភាពឥណ្ឌូចិន» (Union Indochinoise) ដោយបំបាត់ចោលនូវព្រំដែនរវាងស្រុកខ្មែរនិងស្រុកយួន (សម័យនោះ តុងកឹង, អណ្ណាមនិងកូសាំងស៊ីន)ៗ ប្រទេសទាំងពីរបានត្រូវគេបញ្ចូលគ្នាជារដ្ឋតែមួយថ្មី៖ ឥណ្ឌូចិនបារាំង (កាលនោះប្រទេសលាវ មិនទាន់បារាំងយកបាននៅឡើយទេ)ៗ នៅលើរដ្ឋនេះ មាន «គូវែនរ័ ហ្សេណេរ៉ាល់» ម្នាក់ ដែលកាន់អំណាចទាំងអស់ ហើយដែល

នៅក្រោមរដ្ឋមន្ត្រីក្រសួងអាណានិគមឯស្រុកបារាំង។ មន្ត្រីនេះចាត់ការរដ្ឋឥណ្ឌូចិន ជាមួយមេក្នុងស្រុកបួននាក់ (ជាតិបារាំងជាការធម្មតា) ៖ «គូវែន័រនៃកូសាំងស៊ីន, និងរ៉េស៊ីដង់ ស៊ូប៉េរីយ័រ» (អ្នកមើលខុសត្រូវជាន់ខ្ពស់) នៅតុងកឹង, នៅអណ្ណាម និងនៅកម្ពុជា[៨]។

ការចូលកាន់កាប់នៃបារាំងបានជួយ —ស្ទើរតែមិនទាន់— កម្ពុជាឲ្យពីការបាត់បង់។ ប៉ុន្តែនៅទិសខាងជើង, ប្រទេសលាវកំពុងតែស្គាល់វាសនា ដែលប្រទេសកម្ពុជាទើបនឹងគេចចេញរួចនៅឆ្នាំ ១៨៦៣ ៖ ការកកេរលេបទឹកដីពីសំណាក់សៀមនឹងយួន។ តាំងតែពីដើមសតវត្សរ៍ទី១៩, ប្រទេសសៀមបានយករាជាណាចក្រវៀងចន្ទន៍ ក្នុងពេលដែលយួនកាន់កាប់ «នគរ» សៀងខ្វាង និង «នគរ» ខាំមួន។ នៅ ឆ្នាំ ១៨៦៤ ពួក «ហូ», ក្រុមចោរចិនចុះពីយុនណាន, ចូលមកលុកលុយតុងកឹង និងលាវខាងជើង។ ការលុកលុយនេះ ធ្វើឲ្យមានអន្តរាគមន៍នៃយោធាប្រទេសសៀមដែល, ដោយឆ្លៀតឱកាសពង្រីកឥទ្ធិពលរបស់ខ្លួនផង, បញ្ជូនទ័ពមួយកងមកស្រុក ស៊ីម-សុងចៅ-ថៃ (ឡាយ-ចៅ, វៀតណាមខាងជើង) (១៨៨៣-១៨៨៥)។ ពួកបារាំង, ដែលបានមកតាំងទីនៅស្រុកខ្មែរនិងស្រុកយួនហើយ, សង្ស័យថាប្រទេសអង់គ្លេសចូលដៃជាមួយសៀម[៩] ដើម្បីមើលខុសត្រូវលើទន្លេក្រហម ដែលជាផ្លូវចេញចូលសំរាប់ជួញជាមួយប្រទេសចិនខាងត្បូង[១០]។ រដ្ឋការអាណានិគមបារាំងដែលចង់យកទន្លេមេគង្គធ្វើជាព្រំប្រទល់ធម្មជាតិនៃឥណ្ឌូចិនរបស់ខ្លួន ក៏សំរេចចូលប្រឡូកក្នុងរឿងលាវដែរ ក្រោមលេសថាជួយយួន ឲ្យដាក់អធិបតេយភាពខ្លួនលើប្រទេសលាវខាងជើងវិញ។ បារាំងរុញច្រានអធិរាជ ដុង ខាញ់ ឲ្យប្រាប់រឿងនេះទៅសៀម, ហើយក្នុងពេលស្របគ្នា ស្នើទៅសៀមសុំដាក់ទីកុងស៊ុលរងមួយនៅហ្លួងព្រះបាង។ ក្រុងទេព (បាងកក) យល់ព្រម។ អូហ្គុស ប៉ាវី, ភ្នាក់ងារជាន់ទាបម្នាក់នៃក្រសួងប្រៃសណីយ៍នៅកំពត បានត្រូវតែងតាំងក្នុងមុខតំណែងនេះ។ ដោយឥតចាំសេចក្តីអនុញ្ញាតឲ្យបំពេញមុខងារ (exequatur) ពីសៀម, ប៉ាវីចេញដំណើរមកប្រទេសលាវ ជាមួយបារាំងប្រមាណ ៤០ នាក់ និងខ្មែរ ២-៣ នាក់ ដែលជាអ្នកបកប្រែភាសា។ ពេលមកដល់ហ្លួងព្រះបាង នៅខែកុម្ភៈ ១៨៨៧, ក្រុងនេះបានត្រូវកងទាហានសៀមកាន់កាប់ទៅហើយ។ ស្តេចលាវ អ៊ុនខាំ, ដោយមាន «ស្នងការ» សៀមនៅ «អម» ផង, លែងមានអំណាចអ្វីហើយ។

ខែឧសភា កងទាហានសៀមបោះបង់ហ្លួងព្រះបាងវិញ។ ថ្ងៃ ១០ មិនា, ពួក«ហូ» បី-បួនរយ នាក់ ចូលលុកលុយរាជធានីលាវ ដោយប្លន់និងសម្លាប់រង្គាលបណ្តាជន។ ស្តេច អ៊ុនខាំ, ដោយធ្វើអ្វីពុំកើតហើយផ្ញើខ្លួនឲ្យកម្មផល, រង់ចាំសេចក្តីស្លាប់លើរាជបល្ល័ង្ក(*), សេចក្តីស្លាប់ដែលប្រហែលជាជួបប្រទះមែន បើគ្មានខ្មែរដែលជាអ្នកបកប្រែភាសារបស់ ប៉ាវី ប្រអូសប្រទាញយកទៅចុះទូកជាមួយទេ។ ក្នុងពេលគេចខ្លួនជាមួយគ្នា, ព្រះចៅនិយាយទៅកុងស៊ុលរង ប៉ាវី សុំការគាំពារ (ប្រូតិកតូរ៉ា) ពីបារាំង។ ទំនាស់ទីមួយរវាងបារាំងនិងសៀមក៏ចាប់ផ្តើមឡើង។ កងទាហានសៀមត្រួតត្រាទន្លេមេគង្គ, កាន់កាប់ក្រុងអត្តពៅ (លាវខាងត្បូង) ហើយចូលមកក្នុងខេត្តស្ទឹងត្រែង។ ប៉ាវី (ដែលបានត្រូវគេតែងតាំងជាកុងស៊ុលប្រទេសបារាំងប្រចាំប្រទេសសៀម) ដាក់កំហិតឲ្យពីរដង (Ultimatum) ដល់ស្តេចសៀម។ ក្នុងពេលជាមួយគ្នា កងសំពៅបារាំងមួយឡើងតាមទន្លេម៉ែណាមរហូតដល់ក្រុងទេព។ ការបញ្ចេញអានុភាពនាវាមួយនៅមុខរាជធានីសៀម, ហើយបន្ទាប់មក ការព័ទ្ធខ្ទប់ឆ្នេរសមុទ្រ បានធ្វើឲ្យសៀមចុះចាញ់ ហើយចុះហត្ថលេខាលើសន្ធិសញ្ញាបារាំង-សៀម នៃថ្ងៃ ៣ តុលា ១៨៩៣, ថ្ងៃនៃការចូលមកក្នុងសហភាពឥណ្ឌូចិន នៃប្រទេសលាវ។ តាមសន្ធិសញ្ញានេះ, លក្ខខណ្ឌដូចតទៅបានត្រូវបង្ខំឲ្យសៀមទទួល ៖

(*) ក្រោយមក, ក្នុងឆ្នាំ ១៩៥៣ ពេលដែលកងវៀតមិញព័ទ្ធជាប់ក្រុងហ្លួងព្រះបាង ព្រះចៅស៊ីសាវ៉ាងវង្ស ក៏ក្រាញនៅក្នុងរាជវាំងដែរ។

- *ប្រទេសសៀមត្រូវឈប់ចង់បានទឹកដីនៅត្រើយខាងឆ្វេងនៃទន្លេមេគង្គ (ទឹកដីលាវ) ហើយទទួលស្គាល់ជា «ភូមិភាគឥតកងទ័ព» ដែនដីមួយបន្ទះទទឹងប្រវែង ២៥ គម. នៅត្រើយ ខាងស្តាំនៃទន្លេមេគង្គ (ដែនដីសៀម)។*
- *ប្រទេសបារាំងកាន់កាប់ចន្ទបុរី (ចាន់តាប៊ុន) ជា «ការកក់បញ្ចាំ» រហូតដល់ពេលកងទាហានសៀមដកខ្លួនចេញអស់ពីត្រើយខាងឆ្វេងនៃទន្លេមេគង្គ។*
- *ប្រទេសសៀមមិនត្រូវមានកងទ័ពនៅបាត់ដំបងនិងសៀមរាប (ខេត្តទៅជាអព្យាក្រឹត) និងទូកសំពៅ ផ្សេងៗ លើបឹងទន្លេសាប (អានទំព័រ ១៨, លេខយោង ១៥)*

ប៉ុន្តែការវិវាទទាំងនេះ ទាល់តែ ១៤ ឆ្នាំក្រោយមកបានចប់ជាមួយសន្ធិសញ្ញា និងកិច្ចសន្យាបារាំងសៀមមួយចំនួន ៖

- *កិច្ចសន្យានៃឆ្នាំ ១៩០២ ៖ បារាំងលប់បំបាត់ភូមិភាគឥតកងទ័ពទទឹង ២៥ គ.ម. នៅត្រើយខាងស្តាំនៃទន្លេមេគង្គ។ តបមកវិញ, សៀមឲ្យមកកម្ពុជាវិញនូវខេត្តមូលប្រៃ និង ទន្លេរពៅ (មូលប្រៃ + ទន្លេរពៅ = កំពង់ធំនិងព្រះវិហារ)។ រីឯប្រទេសលាវបានទទួលខេត្ត បាសាក់។*
- *កិច្ចសន្យានៃឆ្នាំ ១៩០៤ ៖ កំពង់ត្រាត ហើយនិងទឹកដីនៅទិសខាងត្បូង, ព្រមទាំងកោះទាំងឡាយដែលនៅជិតឆ្នេរ ចាប់ពីខ្សែមស៊ីងទៅ បានត្រូវឲ្យមកឥណ្ឌូចិន ដែលទទួលស្រុកដានសៃទៀត។*
- *សន្ធិសញ្ញានៃឆ្នាំ ១៩០៧ ៖ ប្តូរជាមួយដានសៃ, ត្រាតនិងកោះទាំងឡាយដែលនៅខាងត្បូងជ្រោយខ្សែមស៊ីង, ប្រទេសសៀម (ដែលនឹងផ្លាស់ឈ្មោះជាប្រទេសថៃនៅឆ្នាំ ១៩៣៩)[១១] ឲ្យមកកម្ពុជាវិញនូវខេត្តសៀមរាប, បាត់ដំបង និងស៊ីសុផុន[១២]។*

នៅថ្ងៃ ២៤ មេសា ១៩០៤, ព្រះបាទនរោត្តមចូលទីវង្គត់។ ដោយបំពានលើប្រពៃណីចំណាស់ពាន់ឆ្នាំ ក្រុមប្រឹក្សារាជសម្បត្តិ, ប្រជុំក្រោមអធិបតីភាពនៃ «រ៉េស៊ីដង់ ស៊ុប៉េរីយើរ៍» បារាំង, ចង្អុលប្អូនស្តេច, ម្ចាស់ស៊ីសុវត្ថិ ឲ្យសោយរាជ្យបន្ត[១៣]

អធិប្បាយ

(១) ព្រះបាទនរោត្តម ទទួលម្កុដនៅថ្ងៃទី ៣ មិថុនា ១៨៦៤ ជាមួយវត្តមាននៃតំណាងបារាំង ឌូដា ដឺ ឡាគ្រេ និងតំណាងសៀម ពញារាជា។ នរោត្តម បានបង្កើតទង់ជាតិខ្មែរ (មុនទង់សាធារណរដ្ឋ) និងភ្លេងជាតិ, នគររាជ, ដែលទំនុកបទបានត្រូវតែងដោយវរសេនីយត្រី-ពេទ្យបារាំង ម្នាក់។

(២) គេពិបាកនឹងថាដែរ តើការបះបោរទាំងនេះ ប៉ុនប៉ងដេញបារាំង ឬមួយរំលំស្តេច។ តាមបារាំងអាណានិគមនិយម ការបះនេះគឺទល់នឹងស្តេច, ជាការណ៍ធម្មតា។ ក្នុងមេរៀននៅសាលាបឋមសិក្សាទៀតសោត ក៏គ្រូបង្រៀនគ្រាន់តែឲ្យកត់ "បះអាចារ្យស្វា", "បះពោកំបោ" ដោយឥតមាន (ឬហ៊ាន) វែកញែកទៅឆ្ងាយឡើយ។

(៣) ក្នុងសម័យនោះ គឺពួក "ទារ៉ៃយ័រ" យួន (tirailleurs annamites) *ក្រោមបញ្ជានាយទាហានបារាំងម្នាក់។*

(៤) ព្រះបាទអង្គឌួង មានកូនប្រុសបីនាក់ : នរោត្តម, ស៊ីវត្ថា និង ស៊ីសុវត្ថិ។ ពេលស្តេចសុគតនៅឆ្នាំ ១៨៥៩ កូនច្បង, នរោត្តម, ត្រូវឡើងសោយរាជ្យបន្ត។ ប៉ុន្តែ ក្នុងពេលរង់ចាំពិធីអភិសេក ស៊ីវត្ថា ចង់សោយរាជ្យដែរ។ ដោយភ័យនឹងការឡើងប្រជាប្រិយភាពនៃស៊ីវត្ថា, នរោត្តមរត់ទៅស្រុកសៀម ដោយយកម្កុដនិងព្រះខាន់រាជ្យទៅជាមួយ។ បន្ទាប់ពីអន្តរាគមន៍នៃមេគណកាតូលិក មីស, តាមរយៈទីកុងស៊ុលបារាំងនៅក្រុងទេព (បាងកក), នរោត្តមបានត្រូវបញ្ជូនមកមាតុប្រទេសវិញនៅឆ្នាំ ១៨៦២។ ការប្រកួតរបស់ស៊ីវត្ថា បានក្លាយទៅជាសង្គ្រាមធ្ងន់ ទល់នឹងការកាន់កាប់នៃបារាំង ចាប់តាំងពីឆ្នាំ ១៨៨៥ ទៅ។ នៅឆ្នាំ ១៨៨៧ ស៊ីវត្ថា "រំដោះ" បានតំបន់មួយ ហើយបង្កើតជារាជាណាចក្រ (ភូមិភាគកំពង់ស្វាយ)។ ដោយបារម្ភនឹងការបែកបាក់នៃកម្ពុជានេះ ហើយដោយខ្លាចក្រែងសៀមធ្វើអន្តរាគមន៍ជួយស៊ីវត្ថា បារាំងជ្រើសរើសយកការចចារ ហើយគិត "ពលីកម្ម" នរោត្តម ដើម្បីស៊ីវត្ថាវិញ។ ឈ្មោះប៉ូល កុលឡា បានត្រូវចាត់ឲ្យបំពេញបេសកកម្មនេះ។ ប៉ុន្តែស៊ីវត្ថាបានសុគតទៅ ក្នុងពេលដែលការចចារហៀបនឹងត្រូវបញ្ឈប់ដែរ។

(៥) ពួកបារាំងអាណានិគមនិយមលើកដំបូង បានបញ្ចេញ, ចំពោះប្រជាជនយើង, នូវការមើលងាយយ៉ាងខ្លាំង—រហូតដល់ដល់អារិយធម៌។ យើងអាចវិនិច្ឆ័យលើការសរសេរខ្លះនៃពួកនេះ :

អ. បូនួរ ក្នុងសៀវភៅខ្លួនឈ្មោះ "ឥណ្ឌូចិន" ចេញនៅឆ្នាំ ១៩០០ : "ប្រជាជននៅកម្ពុជាប្រហែលជាខ្លាំងតាមផ្លូវកាយ ជាងប្រជាជននៅអណ្ណាមមែន ប៉ុន្តែខ្វះថាមពល ខ្វះសកម្មភាព។ ការរៀបចំលើផ្ទៃសង្គមនៅរាក់កំភែល ហើយស្រដៀងនឹងរបៀបព្រៃ។ គ្មានការបណ្តុះបណ្តាលគំនិតប្រាជ្ញាឡើយ (ក្នុងពេលដែលនៅអណ្ណាម យួនក្រយ៉ាងណាក៏ដោយ ហើយគ្រួសារខ្លួនតូចតាចយ៉ាងណាក៏ដោយ ក៏នៅតែមានការអប់រំសឹងតែគ្រប់គ្នា។ ភូមិយួនទាំងអស់ មានសាលាបង្រៀនឥតយកថ្លៃ បើមិនចង់ថា គេតំរូវឲ្យកូនក្មេងទៅរៀនគ្រប់គ្នា), គ្មានសាមគ្គីធម៌តាមផ្លូវចិត្តឡើយ ហើយដោយហេតុនេះឥតមានមនោសញ្ចេតនាជាតិបន្តិចបន្តួច ឥតយល់ថាមាតុភូមិជាអ្វីឡើយ។ ជនខ្មែរអន់ជាងជនយួនយ៉ាងឆ្ងាយក្នុងគ្រប់ផ្នែកទាំងអស់។ ប៉ុន្តែបើខ្មែរគ្មានគុណសម្បត្តិយួន ខ្មែរមានគុណវិបត្តិយួន រហូតដល់ទៅប្រាក់ចំណូលមែនទែននៃស្តេចខ្មែរ បានមកតែពីការយកតុងលើបនល្បែងស៊ីសងដែលចិនកាន់ ហើយដែលធ្វើឲ្យប្រទេសហិនហោច។.... ពាណិជ្ជកម្មទាំងមូលនៅក្នុងដៃបរទេស : យួន ចិន ចាម-ជ្វា។"

និយាយពីការវិវត្តន៍នៃខ្មែរយើង, សៀវភៅ "ទំលាប់ និង ទំនៀមនៃខ្មែរ" ចេញនៅឆ្នាំ ១៩៣៨, ដោយ ហ្គី ប៉ូរ៉េ និង អេវ៉ឺលីន ម៉ាស្ប៉េរ៉ូ : "ខ្មែរទាំងឡាយដែលថាលូតលាស់ ច្រើនតែមិនសូវប្រាជ្ញា មិនសូវចេះដឹងអ្វីទេ ហើយឥតយកចិត្តទុកដាក់លើអ្វីទាំងអស់។ តាមពាក្យនិយាយរបស់សិស្សក្មេងម្នាក់នៃវិទ្យាល័យស៊ីសុវត្ថិ មួយពួកជា «ក្របីអត់ឃ្វាន» ដែលស៊ីប្រទេសឯង មួយពួកទៀតជា «ពពែល្វីល្វើ» ដែលចេះតែស្រែកតែពីសតែពាស ឥតដឹងខុសត្រូវ។

ពួកទី១ បើខ្លួនមានបងប្អូន ឬអ្នកគាំពារធំៗ បានមុខងារ «ខ្លាញ់» ជាអ្នករាជការ ហើយទាញយកកម្រៃឲ្យអស់ពីដៃ, ឃឹតស្អឹក ប្រាជ្ញាទាល ប៉ុន្តែស្មានតែខ្លួនវៃឆ្លាត។ ពួកនេះមើលងាយ ជួនកាលជនជាតិអឺរ៉ុប ក្នុងនាមនៃប្រពៃណីអាថ៌កំបាំងអ្វីម្យ៉ាង ដែលយើងទៅមិនដល់ឡើយ ហើយដែលនៅក្រោយនោះ គេលាក់បាំងការល្ងង់ខ្លៅរបស់គេ ជួនកាល បងប្អូនរួមជាតិឯង ដែលគ្នាក្រីក្រហើយមិនលូតលាស់។ ការសំខាន់ចំពោះអស់លោកទាំងនេះ គឺមិនបាច់ធ្វើអ្វី មានឋានន្តរសក្តិមួយ (បណ្ណាទូតក្នុងរដ្ឋការ សឹងតែជាងារអភិជនមួយហើយ) វាយឫក «ពូជអង្គរវត្ត» នៅមុខពួកអឺរ៉ុប ធ្វើត្រាប់តាមពួកជនជាតិអឺរ៉ុប ដើម្បីឲ្យអ្នកនៅក្រោមបង្គាប់ខ្លួនកោត ហើយនិងស្ទាបអង្អែលសន្ទឹកប្រាក់នៅគ្រប់ពេលណាបើកឱកាសឲ្យ។ ត្រង់កន្លែងនេះ ពួកនេះធ្វើតាមប្រពៃណីមួយយ៉ាងចាស់មកហើយ ហើយខ្ញុំយល់ថា កិច្ចការនៃជីដូនជីតាពួកនេះក្នុងសម័យអង្គរ នៅត្រឹមត្រង់ការៈយ៉ាងធ្ងន់នៃអ្នកទារលុយ។

ក្រុមទី២ ពួក «ពពែ» ដែលមានចំនួនធំជាងគេ មានច្រើនតែអ្នករងគ្រោះ។ ពិតហើយ ពួកនេះចង់បានជោគជ័យដូចពួកទី១ ដែរ ប៉ុន្តែគ្នាដឹងខ្លួនថាអស់កម្លាំងពេក ដើម្បីទៅដល់នោះរួច។ តាមសំដីពួកនេះ ការខិតខំនៃជីដូនជីតាខ្លួនដែលជាជាង (កសាងអង្គរ) និងជាអ្នកច្បាំង បានធ្វើឲ្យខ្លួនហេវរហីតរហែ។ ខ្លួនមិនអាចទៅជាវេជ្ជបណ្ឌិតកើតទេ សាស្ត្រាចារ្យក៏មិនកើត គិលានុបដ្ឋាកក៏មិនកើត អ្នកជំនួញក៏មិនកើត និយោជិតក៏មិនកើត កម្មករក៏មិនបាន អ្វីក៏មិនបានដែរ ក្រៅពីនាហ្មឺន ឬមួយបណ្ណាទូត។"

ប៉ូល ឌូមែរ «គូវែន័រ ហ្សេនេរ៉ាល់» នៃឥណ្ឌូចិន ពីឆ្នាំ ១៨៩៧ ទៅ ១៩០២ បានទៅរហូតដល់ការជេរត្មេះ។ ចូរយើងវិនិច្ឆ័យសំដីវា ក្នុងសៀវភៅឈ្មោះ «ឥណ្ឌូចិនបារាំង» ចេញនៅឆ្នាំ ១៩០៥ : "តើសាសន៍ (ខ្មែរ) នេះមាននៅសល់ទេ? សាសន៍នេះបានឃើញការចុះអាប់ឱននៃខ្លួនទេ? ជនានុជនកម្ពុជាសព្វថ្ងៃ តើសៀមជាកូនរបស់ខ្លួនឬអ្វី? មិនមែនទេ។ ពួកអ្នកឈ្នះ មិននៅត្រឹមតែយកទ្រព្យសម្បត្តិទេ គេបានកំទេចសាសន៍នេះលប់ចេញពីបញ្ជីមនុស្សរស់។ ភស្តុតាង គឺនៅក្នុងជនានុជនកម្ពុជាគ្មាននៅសល់ប្រពៃណីអ្វីមួយ អនុស្សាវរីយ៍អ្វីបន្តិច នៃភាសាខ្មែរ។ យើងបានឃើញពួកនេះឈរមើលជាទស្សនិកជនព្រងើយកន្តើយ និងឥតយល់អ្វី នៅមុខអច្ឆរិយភាពនៃស្ថាបត្យកម្មបុរាណ ឥតដឹងយល់អ្វីទាំងអស់ អំពីអក្សរចារិកលើថ្ម នៃសំណល់ប្រាសាទដ៏ឆ្នើមទាំងនេះ គឺជាបរទេសដូចយើងដែរចំពោះមុខមនុស្សដែលបានរស់នៅក្នុងទីនេះមុនខ្លួន ក្នុងជីវិតមួយដែលខ្ពស់ជាង។ គ្មានប្រជាជនណាមួយឡើយ ហើយសឹងតែគ្មានបុគ្គលណាម្នាក់ផង ដែលអាចអួតខ្លួនថាមានពូជអំបូរជាខ្មែរ។ ករណីជាតិខ្មែរនៅអាស៊ី គឺដូចជាករណីជាតិក្រិកនិងរ៉ូម៉ាំងនៅអឺរ៉ុបដែរ។"

"សេចក្តីស្លាប់បានផ្តាច់ជីវិតមនុស្សទាំងឡាយដែរ ក្នុងពេលជាមួយគ្នា ដែលខ្លួនបានផ្តាច់ជីវិតប្រជាជាតិទាំងពួង។ ក៏ប៉ុន្តែមានភូមិ២ ក៏ឆ្ងាយដាច់ស្រយាលក្នុងកម្ពុជា កប់បាត់ក្នុងព្រៃស្រោងធំចូលមិនចុះ ដែលមានបណ្តាជនក្នុងសាសន៍មួយខុសពីសាសន៍កម្ពុជា ហើយដែលនិយាយភាសាប្រាសាទបុរាណលែងពីរោះអស់ទៅហើយ រយីករយាកអស់ហើយ ប៉ុន្តែដែលគេអាចស្គាល់បានភ្លាម។ តើ

មនុស្សមួយក្រុមតូចនេះ មានខ្មែរដើឧត្តមជាបុព្វការីឬ? គ្រួសារមួយ ពីរ បី ក៏មិនដឹង ប្រហែលជាបានផុតខ្លួនពីការបំផ្លិចបំផ្លាញ ដែលបានត្រូវធ្វើឡើង កាលពី ៥ ឬ ៦ សតវត្សរ៍មុន ហើយនៅរស់រានមានជីវិត បន្ទាប់ពីបានភៀសខ្លួនទៅនៅទីតំបន់ព្រៃភ្នំ ហើយបន្តពូជរៀងរហូតមក ក្នុងភាពតោកយ៉ាក និងក្នុងភាពអាប់ឱននៃការក័យខ្ចាចជានិច្ចនិរន្តរ៍ៗ តើមនុស្សរហេមរហាមទាំងនេះ ជាកូនអ្នកចំបាំងដំហំ ជាកូននៃសិល្បករដើឧត្តម នៃរាជាណាចក្រដែលរលាយបាត់នោះឬ? ការណ៍នេះអាចពិតដែរៗ ប៉ុន្តែបើដូច្នោះមែន មិនដឹងជាឪពុកខ្លួន ដែលមើលឃើញកូនពីលើឋានសួគ៌ព្រះពុទ្ធនោះ ឈឺចិត្តចុកចាប់ក្នុងខ្លួនយ៉ាងណាទេ! ច្បាស់ជាគាត់ចង់ឲ្យការសំឡាប់រង្គាល (ដែលបានយកជីវិតគាត់នោះ) កុំទុកកូនគាត់ឲ្យនៅសល់ម្នាក់ ជាជាងទុកឲ្យសល់លើដីនូវអនុស្សាវរីយ៍របស់គាត់របៀបនេះ ឲ្យសល់ដំបូន្មានរបៀបនេះ ដល់ប្រជាជនទាំងឡាយណាដែលបោះបង់ខ្លួនចោលៗ”

ផលដែលចេញពីការមើលងាយនេះ គឺអាណានិគមបារាំង ឬមូលធននិយមបារាំងវិញត្រូវជាង បានវិនិច្ឆ័យថា កម្ពុជាជាកន្លែងមួយ «មិនសូវឲ្យចំណេញ» ហើយក៏ប្រមូលផ្តុំការខិតខំរបស់ខ្លួនដើម្បីជំរឿនវឌ្ឍនភាពសេដ្ឋកិច្ចនិងវប្បធម៌ ទៅលើវៀតណាមតែមួយៗ ប្រទេសនេះក៏បានទទួលវិជ្ជាស្ថាននិងមន្ទីរស្រាវជ្រាវជាច្រើន រហូតទៅដល់សាកលវិទ្យាល័យទៀត (១៩០៤)ៗ ក្នុងពេលដែលនៅកម្ពុជា គេបានរាប់ឃើញ, នៅឆ្នាំ ១៩៣៩, សិស្សចំនួន ៤ នាក់(!) ក្នុងមធ្យមសិក្សាភាគទី២, ៤ នាក់លើចំនួនបណ្តាជន ៣ លាន! បារាំងបានទៅរហូតដល់មិនព្រមប្រើនិយោជិតខ្មែរ ហើយនាំចូលនូវជនជាតិយួន ដើម្បីប្រើក្នុងរដ្ឋការខ្លួននៅស្រុកខ្មែរៗ ភាគច្រើននៃជនអន្តោប្រវេសន៍យួននេះ បានរស់នៅបន្តពូជរហូតក្នុងប្រទេសយើងៗ មានជនដើមកំណើតយួនជាច្រើននាក់ ដែលកាន់កាប់មុខការសំខាន់ៗក្នុងរដ្ឋការខ្មែរ រហូតដល់ខែមីនា ១៩៧០ (ពេលដែល លន់-នល់ និង សិរិមតៈ សំរេចធ្វើការបោសសំអាតមួយៗ បេសកកម្មបានត្រូវប្រគល់ឲ្យ លន់-ណុន ប្អូនរបស់ លន់-នល់ ហើយកិច្ចការនេះក៏ក្លាយទៅជាការកាប់សំឡាប់ៗ ក្រោយមក ក្នុងពេលដែលទាហានយួនខាងជើង ធ្វើឲ្យកម្ពុជាក្លាយទៅជារងើកភ្លើង កងទាហានយួនខាងត្បូងបានយកការសងសឹកជាបេសកកម្មរបស់ខ្លួន៖ ក្នុងរយៈពេលតែ ២-៣ ថ្ងៃប៉ុណ្ណោះ ភូមិភាគ «ចំពុះទា, ស្វាយរៀង» បានប្រែទៅជាភ្លើងអវចីចំពោះបងប្អូនយើងនៅទីនោះៗ

(៦) *នេះមិនមែនជាការគំរាមចោលទេៗ អំណាចអាណានិគមប្រើប្រាស់ការបំបរបង់ ជាអាវុធចិត្តសាស្ត្រសំរាប់បំបាក់ការប៉ុនប៉ងបះបោរទាំងពួង ដូចដែលយើងនឹងឃើញក្នុងពេលខាងមុខៗ*

(៧) *«ខ្ញុំគេ» សម័យនោះ (រហូតមកដល់ពេលថ្មីៗ នេះទៀត) ជាសម្បត្តិដាច់ថ្លៃរបស់ម្ចាស់ៗ គួរឲ្យខ្ពើមជាងទាសភាពអាមេរិកាំង ដែលយកមនុស្សខ្មៅពេញវ័យមកឲ្យដាំកប្បាស, ទាសភាពខ្មែរប្រើប្រាស់តាំងពីកូនក្មេង ដែលសង្គមមានអារិយធម៌ត្រូវការពារ ដោយឲ្យរៀនសូត្រៗ គួរឲ្យហួសចិត្តទៅទៀត ទាសភាពខ្មែរ ដែលបារាំងប៉ុនប៉ងលប់បំបាត់តាំងពីក្នុងរាជ្យស្តេចនរោត្តម បានឡើងដល់កំរិតមហាអស្ចារ្យ ក្នុងពេលដែល «អ្នកស្នេហាជាតិ» មួយក្តាប់បានយកប្រជាជនឯងធ្វើជា «ខ្ញុំរដ្ឋ»ៗ*

(៨) *ការបង្កើតនេះមានតែឈ្មោះទេ ព្រោះថាទាល់តែ ១០ ឆ្នាំក្រោយមក ទើបអង្គការផ្សេងៗ នៃសហភាពចាប់ដើរមែនទែនក្នុងរដ្ឋការនៃ ប៉ូល ឌូមែរៗ «រដ្ឋធានី» បានត្រូវតាំងនៅហាណូយៗ កូសាំងស៊ីន ដែលគេសំគាល់ជាអាណានិគមពេញទី (កូឡូនី) មានលក្ខន្តិកៈពិសេស ហើយនៅក្រោមការត្រួតត្រានៃ «គូវែន័រ» ម្នាក់ៗ កម្ពុជា អណ្ណាម និង តុងកឹង នៅក្រោមការចាត់ចែងនៃ «រ៉េស៊ីដង់ ស៊ុប៉េរីយ័រ» (ស្តេចទាំងឡាយ មានអំណាចដែលមានតែឈ្មោះ) ដែលភារៈធំគឺធ្វើបន្តិចម្តងៗ នូវការកែទំរង់រចនា*

សម្ពន្ធរដ្ឋបាលនៃប្រទេសក្រោមអំណាចៗ ក្រមច្បាប់ផ្សេងៗ បានត្រូវចម្លងតាមគំរូបារាំងៗ ការបែងចែករដ្ឋបាល : ខេត្ត ស្រុក ខ័ណ្ឌ ឃុំ បានត្រូវប្រើប្រាស់រហូតដល់សព្វថ្ងៃ (ក្រោយមក បំណែង ខ័ណ្ឌ បានត្រូវលប់ចោលវិញ, ឧ. ខ័ណ្ឌ ពោធិចិនតុង)ៗ

(៩) នៅសតវត្សរ៍ទី១៧ ល្ងីទី១៤ ស្តេចព្រះអាទិត្យបារាំង មិនទាក់ចិត្តនឹងឥណ្ឌូចិនទេ ប៉ុន្តែនឹងប្រទេសសៀមៗ តាំងពីឆ្នាំ ១៦៨៥ សៀមចុះសន្ធិសញ្ញាទី១ ខាងពាណិជ្ជកម្មជាមួយបារាំងៗ ៣ ឆ្នាំក្រោយមក ជនជាតិក្រិកម្នាក់ឈ្មោះ កុងស្តង់ទីន ហ្វូលកុន ដែលធ្វើការជាកម្មករ (ម៉ាតឺឡូ) លើសំពៅបារាំងមួយ ឡើងបុណ្យសក្តិជាទីប្រឹក្សារបស់ស្តេចសៀមៗ ដោយមានអ្នកផ្សាយសាសនាជាតិបារាំងបីនាក់ជួយផង ហ្វូលកុនធ្វើការរកអ្នកឃុបឃិត ដើម្បីយកប្រទេសសៀមចូលក្រោមអំណាចបារាំងៗ ប៉ុន្តែក្រោយបន្តិចមក (១៦៨៨) ការ «បដិវត្តន៍វាំង» មួយរំលំស្តេចសៀម សម្លាប់ក្រិកហ្វូលកុន ហើយដេញបារាំងចេញៗ រដ្ឋប្រហារនេះ បានបញ្ចប់ឥទ្ធិពលរបស់បារាំងលើប្រទេសសៀមៗ

មួយសតវត្សរ៍កន្លះក្រោយមក នៅឆ្នាំ ១៨២៦ ស្តេចសៀមរាមាទី៣ ចុះសន្ធិសញ្ញាពាណិជ្ជកម្មទី១ ជាមួយប្រទេសអង់គ្លេសៗ ក្នុងឆ្នាំដដែល កងទាហានអង់គ្លេសចាប់ផ្តើមចូលកាន់កាប់ប្រទេសម៉ាឡេស៊ី និងភូមាៗ ថ្ងៃ ១៥ មករា ១៨៩៦ សន្ធិសញ្ញាបារាំង-អង់គ្លេសមួយ (កិច្ចសន្យាក្រុងឡុងដ្រ៍) បែងចែកប្រទេសសៀមជាបីភូមិភាគ : ខាងកើត នៅក្រោមឥទ្ធិពលបារាំង ខាងលិច (ជាមួយជ្រោយម៉ាឡេស៊ី) ទៅជាសម្បត្តិអង់គ្លេស ចំណែកភូមិភាគកណ្តាល គឺវាលតាមដងទន្លេម៉េណាមចៅផ្រាយ៉ា ទៅជាមណ្ឌលអព្យាក្រឹត (ដូច្នេះ ប្រទេសសៀមមិនមែនមិនដែលបានត្រូវបរទេសត្រួតត្រាទេ គ្រាន់តែមិនពេញលើប្រទេសទាំងមូលប៉ុណ្ណោះ) ការកែប្រែតម្រូវគ្នាសាឡើងវិញ រវាងអង់គ្លេសនិងបារាំង លើការចែកទឹកដីនេះ ចេញជាសន្ធិសញ្ញាឆ្នាំ ១៩០២ ១៩០៤ និង ១៩០៧ៗ

(១០) ចេញពីឧដុង្គនៅខែមិថុនា ១៨៦៦ បេសកកម្ម ឌូដាដឺឡាហ្គ្រេ ដែលទៅស្វែងរកពិនិត្យទន្លេមេគង្គ បានឲ្យកស្តុតាងថា ផ្លូវទឹកតែមួយដែលនាំពីសមុទ្រទៅក្នុងប្រទេសចិនខាងត្បូង គឺទន្លេក្រហមៗ ដូច្នេះមែន ចាប់ពីក្រុងក្រចេះទៅ ចរាចរណ៍តាមទន្លេមេគង្គលែងអាចធ្វើបាន ពីព្រោះមានទឹកជ្រោះ និងទឹកធ្លាក់ជាច្រើន (ជាពិសេស ទឹកធ្លាក់ដ៏ល្អវិសាលនៅខូន លើព្រំដែនខ្មែរ-លាវ)ៗ

(១១) រដ្ឋមន្ត្រីទីមួយថៃ កិបុលសង្គ្រាម ដូរឈ្មោះប្រទេសសៀមជាប្រទេសថៃ ព្រោះមានបំណងចក្រពត្តិនិយមៗ សាសន៍ថៃមាននៅក្នុងប្រទេសសៀម លាវ (ឡាវជាសាច់ឈាមថៃដែរ) វៀតណាម (កន្ទ្រាញ) និងចិន (យុនណាន) ចំណែកឯវប្បធម៌ថៃមាននៅក្នុង... ស្រុកខ្មែរៗ ពេលដែលជប៉ុនកំពុងលុកលុយចិន និងគំរាមបារាំងនៅឥណ្ឌូចិន ក្នុងឆ្នាំ ១៩៣៩ នោះ កិបុលមានគំនិតប៉ុនប៉ងប្រមូល «ដី» ថៃទាំងនោះៗ ក្រោយមក សារិតថាណារ៉ាត់ បានត្រូវអ្នកពិតមានបស្ទឹមប្រទេសម្នាក់សួរថា តើចង់ផ្លាស់ឈ្មោះប្រទេសថៃជាប្រទេសសៀមវិញទេ? ចម្លើយសារិត : ខ្ញុំមិនដឹងថាលោកចង់និយាយអំពីអ្វីទេៗ

(១២) បារាំងបានយល់ដល់ការកំហុសប្រទ្បាំរបស់ខ្លួន ដែលបានឲ្យទៅសៀមនូវខេត្តខ្មែរដ៏សម្បូណស្រូវទាំង៣ នេះ (៧០ ០០០ គម.ក្រឡា ក្នុងកាលនោះ)ៗ ក្នុងកិច្ចការរកប្រមូលទឹកដីមកវិញ នាយទាហាន ២ នាក់ ខាងកាតឺបារាំង-ខ្មែរ ដឹកនាំគណកម្មការបោះបង្គោលព្រំដែន : បារាំងម្នាក់ វរសេនីយត្រី ប៊ែណា (បានសរសេរសៀវភៅមួយអំពីរឿងនេះ សៀវភៅដែលពិបាករកអានណាស់ ព្រោះគេលាក់) និងខ្មែរម្នាក់ អនុសេនីយឯក អ៊ុមៗ ព្រំប្រទល់ខាងលិចនៃកម្ពុជាសព្វថ្ងៃ ក៏បានមានរូបរាងឡើងដោយយ៉ាងនេះឯង (១៩០៧)ៗ

ឆ្នាំ ១៩០៧ អាចឲ្យគេចាត់ទុកជាឆ្នាំបង្ហើយជោគជ័យ នៃអាណានិគមកម្មរបស់បារាំងលើឥណ្ឌូចិន ដែលយើងអាចសរុបដំណាក់ការ ដូចនៅតារាងក្នុងទំព័របន្ទាប់ៗ

(១៣) ខែកញ្ញា១៩០៨ ព្រះបាទស៊ីសុវត្ថិទៅអតីតមហារាជធានីអង្គរ ដើម្បីទទួលយកខេត្តទាំងបីមកវិញ ដែលបាននៅក្រោមសៀម ៤០ ឆ្នាំៗ ដើម្បីរំលឹកព្រឹត្តិការណ៍នេះ ទីឋានអនុស្សាវរីយ៍មួយបានត្រូវលើកឡើងក្នុងទីក្រុងភ្នំពេញ រាជធានីថ្មីៗ អ្នកផងតែងឃើញ, គង់លើចង្កេះភ្នំដូនពេញ ហើយសម្ងឹងទៅវិមានឯករាជ្យ, រូបសំណាកពីសរីទ្ធនិងតាមទំហំធម្មជាតិនៃស្តេចស៊ីសុវត្ថិ នៅចន្លោះផ្ទាំងសិលាពីរដែលចែងពីការបានមកវិញនូវខេត្តបីនេះៗ ផ្ទាំងសិលាមួយចំហៀង បានត្រូវគាស់យកមកឲ្យគេវាយថ្លៃនៅហុងកុង ដោយឧត្តមសេនីយម្នាក់នៃសាធារណរដ្ឋខ្មែរ (១៩៧០-១៩៧៥)ៗ

ឆ្នាំ	ទឹកដី	សន្ធិសញ្ញា, សាម៉ីជន
១៨៦២-៦៤	ពាក់កណ្ដាល កូសាំងស៊ីន ខាងជើង	ទីឌឹក- បោណ្ណា
១៨៦៣	កម្ពុជា	នរោត្តម, ដឺ ឡាក្រង់ឡែរ
១៨៦៧	ពាក់កណ្ដាល កូសាំងស៊ីន បង្ហើយ	ទីឌឹក, ដឺ ឡាក្រង់ដែរ
១៨៦៧	(បារាំងឲ្យខេត្តបាត់ដំបង ស៊ីសុផុន សៀមរាប ទន្លេរពៅ និង ម្លូព្រៃ ទៅប្រទេសសៀម)	បារាំង-សៀម, (នរោត្តម)
១៨៨៣-៨៥	អណ្ណាម រួចមក តុងកឹង	រដ្ឋាភិបាលយួន ក្រោយទីឌឹក រួច មក តៀនទ្សិន (បារាំង-ចិន)
១៨៩៣	លាវ	អ៊ុនខាំ, បារាំង-សៀម
១៩០២	ខេត្តទន្លេរពៅ និង ម្លូព្រៃ	បារាំងសៀម, (នរោត្តម)
១៩០៧	កម្ពុជា បង្ហើយ (បាត់ដំបង ស៊ីសុផុន និង សៀមរាប)	បារាំង-សៀម, (ស៊ីសុវត្ថិ)
៤៥ ឆ្នាំ	**ឥណ្ឌូចិន**	

តារាង : ដំណាក់ការ នៃ អាណានិគមកម្ម